

ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ

2

ТЕОРИЯ ПРО-
 СВЕЩЕНИЯ,
 МЕТОДОЛО-
 ГИЯ, ПРОСВЕ-
 ТИТЕЛЬНАЯ
 ПРАКТИКА, Б
 БЫТ

№ 5

СЕНТЯБРЬ

1922

А Р Ь К О В

Я. Ченіга.

Розвиток органів почуття та їх значіння у вихованні дитини.

I.

Величезне значіння нормальних працьовань наших органів почуття у вихованні людини тільки в останні часи оцінюється педагогами в тій мірі, якої вони заслуговують. Навчиться гарно відчувати все, що оточує нас, це значить навчитися при допомозі наших органів почуття розуміти речі та їх взаємовідносини, себто навчитися правдиво мислити.

Ще Ян Амос Каменський, Лок і Жак Жак Руссо вимагали того, щоб при вихованні дитини педагоги звертали особливу увагу на виховання почуття які не тільки зміцнюють тіло її, але розвивають духовно. Вони дають системи виховання, в яких відводять почуттям велике місце. Але минуло багато часу, поки ці розумні уваги були втілені педагогікою і переведені в життя.

Вперше глибоко й широко використав почуття для розумового виховання ненормальної дитини француз Сеген. В своїй праці „Виховання, сігі на і нормальне лікування розумово-ненормальних дітей“, що вийшла в 1846 р. в Парижі, пише „Всі зовнішні вражіння, найчисленніші, як в щоденному житті, так і в соціальному, доходять до людини через первову систему її органи почуття. Ясно, що виховання почуттів здібно дати їм точність і широту, які будуть реагувати і на інтелектуальний розвиток. Ця істина, яка ледве розумілася самими сенсуалістами і виголошена Ж. Ж. Руссо, до цього часу залишається неплідною: майже завжди між тим, що говорять як треба робити і тим, що роблять, лежить ціла прірва“.

„Що торкається мене, каже він далі, то я неважився б приступити до інтелектуального виховання ідіотів без попереднього виховання органів почуття, і от що я можу формулювати з приводу цього“. Далі він викладає по порядку ті органи почуття, які потрібно виховувати. Порядок установлено ним так, як збуджуються у дитини почуття, що він сам спостерігав у дітей незалежно від того, чи то були ненормальні, чи ідіоти. І коли він в своїй системі не тримається такого хронологічного порядку, то цьому заважають де-які практичні міркування.

Перше почуття, яке на думку Сегено потрібно виховувати це---дотик. При допомозі цього почуття дитина входить в добровільні стосунки зо всім, що її оточує: вона ще не дивиться і не слухає, а її рука, що керується якоюсь сильною, непохитною волею, змагається вже дати собі відчит в реальності оточуючих речей.

Друге почуття—це зір (почуття інтелектуальне і почуття активне, себто, що іде на зустріч вражінням), що може обернутися у всі боки по волі суб'єкта.

Третє почуття, це—слух (почуття інтелектуальне, але майже завжди пасивне, себто яке отримує вражіння, а не шукає їх), що розвивається пізніше зазначених.

Нарешті, ще пізніше розвивається смак і нюх, реагуючі на апетит, вже при участі інтелекта.

М. Монтесорі італійський талановитий педагог-лікар цю систему вжила для нормальних дітей. Спочатку вона приклала цю систему для виховання „слабоумних“ дітей. Результати, яких вона досягла, межували з чудом. По докладу Е. Гольмса англійському міністерству народної освіти зауважено, що „слабоумні діти, або як вона (М. Монтесорі) їх називає,—ідіоти з таким успіхом навчилися писему й грамоті, що могли втримувати іспити, які установлені для нормальних дітей їх віку в громадських школах“.

Перше, що розділяє розумові здібності ідіота від нормальних розумових здібностей, нічим не можна заповнити, коли тільки нормальна дитина має можливість правильно розвиватися.

„В той час, коли М. Монтесорі, коли всі дивувалися успіхам моїх ідіотів, я навпаки напружувала свій розум, щоб знайти причини, завдяки яким нормальні здорові діти в громадських школах остільки затримуються в своєму розвитку, що на іспитах з ними можуть рівнятися мої нещасні, слабоумні вихованки“.

І вона знайшла причини. Вони полягали в тому, що система виховання дітей, як в дитячих освітніх установах, так і в родинях, зовсім обходила розвиток органів почуття. В цій царині дитина тільки самовихованням (оскільки ця здібність не була забита в ній вихованням) до де-якої міри заглажувала той убивчий вплив на її істоту тої системи.

Головний принцип, що покладено в основу системи виховання Монтесорі—це самовиховання. Вона вважає, що завдання виховання полягає тільки в тому, аби допомагати вільному росту й розвитку дитини, скеровуючи її життєву енергію по відповідних шляхах, або правильніш, допомагаючи їй їти ними шляхами. Вона визнає, що рости й розвиватися дитина повинна сама, так як нідеказе її природа і цього за неї ніхто не повинен робити. А рости й розвиватися вона через свої органи почуття, через рух, діяльність, працю. Все тіло дитини муєнь працювати, аби не затримувати свого росту й розвитку.

Річ у тім, що завше, коли дитячій самодіяльності дано повну волю, всі органи почуття беруть участь в ознайомленні з оточуючим світом. Дитина не тільки дивиться й слухає, вона весь час в рухові, в діяльності. Ясне, точне й повне уявлення приймається нею, коли дитина переживає шпироку самодіяльність. Але це не значить, що вихователь не повинен скеровувати її працювання на ту кореню діяльність, яка допомагає її розвитку. Навпаки залашаючи певну свободу рухів і дій, треба викликати інтерес до тих працювань, які мали б певну ціль і досягнення і які всебічно розвивали її.

М'язеве почуття, яке має таке велике значіння в рості дитини, зовсім ігнорувалося вихователями. А про те, жоден орган почуття не перебуває при прийманні в абсолютній нерухомості. Справді, органи зору, слуху, смаку, нюху, доткву сполучені з нашими м'язевими почуттями, з розвитком яких розвивається й чуйність тіла, більша відгукливість на з'явища зовнішнього світу.

Вимоги, скеровані до того, щоб ране дитину навчити стримувати свою рухливість, заважають процесові її розумового розвитку. „В ранні роки душевне життя, каже О'Ші^{*)}, безпосереднє переходить в дії, і коли останні чомусь неможливі, то не буває стимулів, і для першого“.

От чому так важливо, щоб період розвитку людського організму, який припадає на дитинство, період, коли здобуваються наші розуміння про світ, здобуваються основи наших уявлень, образів і ідей, вихователі повинні скласти умови, при яких дитина могла б найбільше уявлень, образів і ідей. А це можливо тільки шляхом нормальної діяльності органів почуття, себто тих природніх органів, через які ідуть прямі шляхи до розумових центрів і які допомагають утворенню нових ідей, нових уявлень.

II.

Дотик. Діти мають особливу речу, яка нітома для віку дитинства, а саме—конечність все взяти примушує їх обмацати руками всі речі, які присутні їм. Вони на досвіді пізнають, що тільки в такий спосіб збільшиться пізнання про речі. Дотик дає їм упевність в реальності речей та їх властивостей. Ще немовлятко знає все, що захоплюють його руки, воно несе до свого рота, яким змагається лізнати їх. Пізніше воно пізнає своє тіло, свої органи цим же шляхом. Спочатку дитина це робить випадково, торкаючись до свого тіла, проводить руками по шії, грудях, шиюнку; в силу задовольнюючої реакції, воно знову повторює це, в таких вишукуваннях, в таких досліджуваннях, воно робить цілі відкриття; поступово воно пізнає своє тіло. Від себе дитина переходить до пізнання речей через ті чуттєві реакції, які є результатом її м'язевих рухів.

Приємні вчуття елементарного органічного дотику з'являються причиною гарного самовідчуття дитини. Тому так потрібно, щоб з перших днів забезпечити їй більше приємних відчуттів. Крики і навіть сльози немовлятка, його рефлекторна міміка, часто з'являється від тих страждань, які виникають від грубої близькості, незручного положення, роз'ятрення тіла сечою і від багатьох дотиків, які для дорослої людини не чуйні, але для ніжного тіла не є неприємне, болюче відчуття.

Я бував свідком того, як мати роздратована безупинним галасом немовлятки підняла його, замість того, щоб змінити мокрі пелюшки, щоб змінити її положення. Ці матери не уявляли і сотой долі тих впливів від такого виховання в цей малосвідомий період на весь майбутній характер своєї дитини. Аби позбавитись крику дитини (який припиняється зовсім не від того, що її побито), аби мати тимчасовий спокій від протесту її, вони не передбачають

*) О'Ші „Роль активності в житті ребенка“, стр. 169.

того, до яких трагичних наслідків приведуть потім ці прийоми виховання і що неприємності від крику дитини порівнюючи ніщо перед тими неприємностями, які чекають їх від таких основ майбутнього характеру дитини. І все це фіксується простим дотикальним почуттям, спочатку тільки органічним, або навіть інтелектуальним, напісвідомим.

Здорови і щасливий радісний стан дитини залежить від турбот батьків і вихователів, щоб дотикальне почуття мало найменше неприємних вражень, найменше відчувало біль. Дотикальне відчуття вимагає свого виховання і зміцнення і ще не завше невелика неприємність від де-якого холоду буває рівноцінна з приємними переживаннями. Так, наприклад, діти не люблять купатися, бо зміна температури викликає неприємні для них реакції, але це не значить, що не слід дітей купати; або приємність від тепла не значить, що ми не повинні освіжувати кімнати, або завше тримати високу температуру в ній. Виховання почуття передбачає пониження приємності і пристосування організму до умов. Купати дитину від холода в теплу одіж, коли треба й не треба, або не виводити на свіже повітря, зовсім не значить, що це для здоров'я її краще, ніж те, що в інтересах охайності, зміцнення організму, оздоровлення чуйності тілу взагалі, дитина переживе зміну приємності при зміні звичних умов.

При вихованні дитини мають значіння не стільки зміни в сплі приємності й неприємності, оскільки те, в який формі це переводиться, якими засобами і дозами. Так, ласка матері, хоча потрібна для дитини, але коли ці ласки набірають грубих форм, порівнюючи з її ніжним організмом (наприклад, вигукання дитини, підкидання і т. ин.), або бувають надто настирливі з ними (поцілунок, відривання дитини під час захоплення своїми ідеями, працею, забавками для ласок і т. ин.) можуть бути не тільки неприємні, але й шкідливі для її здоров'я і навіть моралі.

Я знав одного інтелігентного батька, який вранці обходив своїх дітей, ласкав їх голі тіла і завше чомусь в місцях полових органів і самих органів.

Діти від задоволення реготалися і виявляли особливу приємність від цієї ласки. Але я помічав у цих дітей, що свої руки вони завше тримали біля полових органів, певно здобувши від цих ласок тяжку хворобливу, погану звичку. Це діти п'яти-шести років, коли звички мають силу надзвичайної міці і невдбовності.

Звичайно, дуже гарно, що діти день свій починали не плачем і сумом, які так сильно впливають навіть в дитинстві на пригніченість виявленню радості, задоволення, але прищеплювання поганих звичок не виправдує тих ласок і впливів, які спричиняються до одного з найкращих життєвих імпульсів людини—радості, веселого настрою.

Ми вже зауважали, що дотикальне почуття потрібно виховувати і що це виховання повинно проходити не тільки через відчуття приємності; інколи потрібно відчуття і біль, і неприємність, щоб мати повноту уявлень про річ, їх властивості.

Теорія вільного виховання допускає необхідність і больових переживань під час саморозвитку і самовиховання дитини. Наприклад, ознайомлення з вогнем на думку прихильників цього виховання, краще перевести так, щоб дитина відчула біль від нього, опеклась. Не страшно те, що вона опечеться, важно, щоб ця природня лекція була переведена в такий спосіб, щоб дитина разом з болем відчула радість дослідника, радість винаходця, який забуваючи фізичний біль і страждання, цікавиться станом або здобутками досліду. Надзвичайно цікавий приклад виховання в цьому напрямку ми здобуємо у Пере*).

„Раз, щинє він, на селі маненькій, двох з половиною років хлопчик почав допомагати мені ловити метелика, за яким я ганявся з одною метою, примусити його побігати по крапиві і пожалити нею ноги. Метелика ми не піймали, але окрім того, що хлопчиця пожалила крапива, він ще був поколотий терном. Я вдав з себе, що нічого не помічаю і почав виявляти незадоволення з приводу невдалого полювання. „Проклятий метелик, от, проклятий метелик!“ вигукнув я, роблячи вигляд, що дивлюсь у той бік, куди він зник. Я чув що мій товариш по полюванню теж повторює: „Проклятий метелик“; при цьому я помітив, що він провів по своїх голих ніжках рукою. „І подумати тільки, що я даремно маю поразки від колючок терну, відразу продовжував я: так, зовсім даремно. Але це швидко пройде. Добре, що ще мої питання не підерзисє“. При цьому я обернувся до хлопчика: почервонівши від хвилювання або здивування, він швидко дививсь на мене, широко відкривши очі. „Ти кажеш, що швидко пройде, звернувся він до мене, ну ми зараз будемо роготатисє“. Правда, досить вдала і чудесно втілена лекція.

Звичайно і такий вдало скомп'юований досвід не завжди виправдується здобутками. Бо надто трудно урівноважити переживання від болю і здобутки від досліду. І можливо, що ці розуміння можна втілити з меншими больовими почуттями, з легішою втратою волі й зусилля. Тому так зрозуміло те, що ми обурюємся проти грубости поводження з дітьми, надбалого та байдужого відношення до страждань дитини тих, на кого покладається виховання цієї ніжної, делікатної істоти. Тим наче, що в данні часи є багато прийомів з педагогічної практики для розвитку дотикального почуття, які мають вже певну систему.

Кінчики пальців дитини володіють надзвичайною чуйністю, особливо до 5—6 років, після яких, при відсутности сполучених з вихованням дотику працювань, вони швидко гублять її. Монтесорі виховання в „домі дитини“ починає з того, що дітей вчить „бачити пальцями“ і разом з тим розвивається тонка м'язева пам'ять. При вихованні дотику досягається й инша ціль— зменшення до мінімуму напруження, яке робить око, а значить і мозок при звичайних методах виховання. Монтесорі вважає, що почуття дотику з'являється ніби фундаментом інших почуттів. Так дивився на нього й Сеґен. Дітей потрібно привчати до думки, що при допомозі дотику вони зможуть гарно пізнавати речі і орієнтуватися в оточенні і без допомоги зору.

*) Пере. Моральне виховання. Ст. 161.

Як мені бачило було дивитися на сліпу дівчинку, яка після виступу в групі на одному святі сліпих, залишившись одна, кинулась з початку в одні бік—порожньо, немає нікого, кинулась в другий—теж саме, ще рух вперед назад і захитавшись на місці раштом залилася гіркими. Що сталося? У цієї дівчинки—дотик—і м'язеве почуття—якої—мусить замінити зор, було остільки слабо розвинено, що почуття орієнтівья раптом зникає, коли дитина губить звязок з речами, з відомими їй уявленнями. У дитини погано виховано найважливіший орган почуття, який хоч почасти компенсує тяжку втрату зору.

Розвиток почуття, дотyku, допомагає виниканню рефлекторних рухів у внутрішніх нервових центрах, які більш-менш звязані з мозком. Виховання його повинно переводитись як в родині, так і в дитячих установах. Це потрібне для її загального розвитку і доцільности існування органів цього почуття.

III.

Зор. Не менше значіння для загального і нормального розвитку дитини парини з дитинком має і зор. Аномалії зору відбиваються на прийманнях, а відсилі й на наших відносінах до речей. Я знаю особу, яка з моменту, коли у неї на одні з'явився катаракт, вона зробилася нервовою і роздратованою. Не вистєть зору, її без кінця хвилювала і лягла тяжким сумом і безрадїстністю на її душевний стан. Що торкається мене, то повинен зазначити, що перед тим, як я звернувся до окуліста за порадою, себто, коли мій зор остільки ослабів, що я погано став бачити (очків до того не носив), я згубив цікавість до друкованого слова; не тому, що я не хотів читати, а тому, що через півгодини напруженого читання, я відчував внутрішню незадоволеність і слабо мислив, думки мої не скупчувалися на тому, що я читав, в голові відчувалася біль і я мусив залишити читання. Речі всі я досить добре бачив, але друк на мене наводив панічний острах. І лише тоді, коли я озброїв свої очі окулірами, я знову відчув стару насолоду від читання книжок.

І та думка, що хворість очей, або велика напруженість їх має великий вплив на духовний і фізичний стан людини, стверджується дослідями над дїтьми школирами. В останні часи звернено увагу на цю залежність між напруженням очей і функціями органів тіла. І от що ми чуємо з приводу цього: „Одна з найбільших невикористаних пестин, пише Гульд в своєму цікавому доказі про досліджування причин поганого здоров'я, давно відома, але на яку, чомусь, не звернено уваги, є те, що в великій більшості випадків, коли очі напружуються, хворобливі наслідки цього, як асигматизм і т. п. не відчуваються в очах. Можна цілком пояснити, чому це так. Цінність очей остільки вища за цінність майже всієї решти органів, що відбпвний результат їх неправильного функціонування повинен відбитися в якому небудь пвшому місці, тільки не в самих очах. У жєнщини цей результат відбивається в голові; є багато жєнщин, які майже щоденно страждають на біль в голові („жєвчна“, або „нервова“ головна біль). У багатьох людей, особливо в тих, що багато працюють очима, відбивається на органах перетравлення їж: гублять апетит,

не перетравлюється їжа, слабо функціонує печінка і т. д. Не можна далі залишити без уваги истину, що цей функціональний розлад — шлунковий, кишковий і жовчний—викликається напруженням очей“.

О'Ші приводить замітки професора Ре, який під його керуванням перовів спостереження над двома учнями, які робили багато прикростей і турбот своїм батькам і учителям. Ці учні спостерігалися на протязі досить великого часу і данні про них уявляють з себе типичні посередь всіх зібраних ними.

I. Хлопчик спостерігався на протязі трьох днів. Коли йому було п'ять років, його вважали фізично цілком здоровим, але неоправним хлопчиськом. Він був надто неслухняний, здавався невеселим і завше змагався зробити иншим прикрости. Він не мав жодних успіхів в дитячому садку. Його малюнки, оскільки вони мали яку-небудь форму, завше були намальовані до гори. Тільки природженою тупістю можна було пояснити цей його стан. „Джон ніколи нічому не навчється, він нездатний щось зробити так, як инші діти“—от і все, що можна було сказати про нього. Вступивши семи років до громадської школи, він виявив тіж схильности і туж нездатність навчатися. Нині хлопчик перебуває під доглядом. Лише з трудом udało ся окулісту дістатися до нього, але коли це сталося, хлопчик переродився. Прошло кілька часу, перш ніж він отримав правдиві уявлення про форми, і старі звички поступово зникли; хлопчик швидко виявив успіхи в навчанні, зробився веселим і слухняним учнем“.

Причиною роздратованого і першого стану цього хлопчика, гадає О'Ші, був вплив ненормального ока на нервову систему, а в меншій силі, може також і те, що він не міг брати участі в здобуванні знаннів парівні з иншими дітьми, завдяки своїй пониженій здібности до приймання впливів. Після лікування окулістом можна було скоро помітити, що його розуміння про речі зрослося повнішим і певнішим, а завдяки тому у нього викликався більший інтерес і більше задоволення.

II. „Хлопчик, якого спостережено на протязі трьох років. Завдяки короткозорости і астигматизмові він, явно, був нездібний бачити досить гарно, щоб прийти до згоди з иншими дітьми, і здобув звичку до залежности і байдужости. Біль від користування очима викликала нелюбов і огиду до школи. Сімнадцяти років окуляри дуже допомогли йому в здобуванні знаннів з книжки і він почав відноситися до знаннів з значно більшим інтересом, але звички, засвоені в дитинстві, збереглися. Він говорить поволі, але любить міркувати і завчати що небудь, слухати инших і дуже цікавиться суперечками. Разом з поліпшенням його здібности бачити, почалося також поліпшення в його моральному поведженні, він більше почав рахуватися з иншими. Безумовно, коли б на його очі було звернуто увагу своєчасно, його здібність—до розумового охоплення не була б покривджена. У всіх випадках, коли очі мали яку небудь хибу, яка зберігалася більш-менш довгий час і заважала бачити, я знаходив також дефект в розвитку рухів“.

I от, беручи на увагу все значіння зору для розвитку дитини, дивуючися чому до цього часу педагогіка мало звертала на нього уваги, мало використо-

бувала зор, як в освіті, так і вихованні, коли використовували то не всебічно, навіть автори педагогічних творів зупиняються головним чином на впливах фарб, а не форм. В той час, коли приймають форм дає повноту і багатство образів, ідей, уявлень, фарби входять тільки як їх ознака, як певна риса цих форм. Справді новіше уявлення, наприклад, дерева, дають нам не фарби його, а форми. Звичайно фарби листів, кори, доповнюють це уявлення, але не складають його в цілому. Теж саме можна сказати про уявлення наших знайомих, фарби тіла, волосся, одіжі є тільки незначна частина, деталь загального уявлення форм даної людини. І так зовсім з усіма речами. Тому при розгляді почуття зору ми повинні звернути свою увагу на побільшення приймань форм, обрису і об'єму тіл.

Треба зауважити, що до чистих приймань зором відносяться іменно фарби, в той час, як форми в більшості сполучені з дотиком. Так колір неба, хмар, зірок, воля, стегну, лісу води і т. ин. ми можемо приймати тільки як фарби, хоч звичайно уявлення хмар, зірок, місяця, стегну і т. п. не обмежуються одними фарбами, ми фіксуємо їх величину, просторість, форми і все це складає певний образ, певне уявлення цих речей. По суті, звичайно, чистого почуття фарб без відношення до форм зустрічається надто рідко. Але воно є. Візьмемо окремо ту або плинну фарбу, той або інший колір, то вони можуть впливати на настільки як колір. Так, наприклад, є особи, яким подобається чорний колір над усі інші, де-кому світло-блакитний, зелений, червоний і т. ин. При чім ці кольори не тільки викликають почуття задоволення, але і інтенсивну діяльність зору; в організмі вони викликають рухальні імпульси. Але є фарби, які викликають навпаки, страждання, роблять непрємні враження.

З точки погляду психологів непрємні й непрємні зорові вчуття далеко не примитивні і прості. Є теорія, яка ствержує що ті й другі вчуття мають початок в глибині тисячеліть. Так, наприклад, руді й червоні кольори, що так подобаються дикунам і простому люду, подобаються по цій теорії не тільки завдяки характеру світових впливів, а тому, що вони повинні були приваблювати м'ясожерних предків, для яких ці фарби були сполучені з насолодою від страви, що сполучалася з зоровою насолодою і паувала в них. І навпаки, непрємні кольори були асоційовані з невними вчуттями або почуттями непрємного характеру.

Проте, яка б не була роля емоцій в справі насолоди й страждання від впливів на нас певних колірив, все ж таки власний індивідуальний досвід має величезне значіння. Так, білі, чорні, жовті, блакитні кольори у дитини сполучені з пригадування тих або інших естрів, предметів одіжі, забавок, різних речей та їх живцань, вигляд яких впливав колись у них вліду й задоволення.

У вихованні це треба брати на увагу і сполучати фарби з тими формами речей, з якими так бажано нам познайомити дитину. Зорова насолода з сумою інших убічних уявлень і ширше пізнання дитини, збагачує її уяву, а значить і поглиблює її розуміння про світ.

Зорове всебічне уявлення речей нам потрібно для того, щоб не робити тих помилко в оцінці їх, які ми так часто робимо: щоб уявлення їх були повні й справжні, щоб фіксований нами предмет, сполучений був і з коліром, і з формою його і тими змінами, які відбуваються на наших очах. Дерево в осінн не те, що весною або зимою, не те воно в тику і вітрину годину. Але ці всі уявлення сполучені у нас не тільки з зовнішнім виглядом дерев, але і тими з'явницями природи: неба і ночі, які сполучені з ними в означені часи і доби року.

Ці особливості дитина мусить запам'ятовувати, мусить прийняти всі зміни та їх властивості, щоб уявлення дерева було точне і повне. І в цьому напрямку мусить іти виховання зорового почуття дитини з однією метою, аби жодний орган почуття не був зацеханий, або розвинений в одному напрямку, напрямку розпізнавання коліру фарб.

М'язеве почуття і почуття дотику доповнюють наслідку, або збільшують страждання людини. Гроза на первових людей тяжко висипає. Не тільки до цього спричиняється блискавка, але й зміна атмосферного тиску, яке висипає на дотик і робить зміни, вибиває з нормального стану наші чутливі органи і відбивається на первовій системі. Також впливає на нас ясний, прозорий, тихий, м'який, нічний весняний день. Зорові приєми приймаючи сполучаються тут з догикальним відчуттям тенда і впливають на нашу життєву бадьорість, на гарний духовний стан.

І те, що новатори нової педагогіки, бажаючи виховати здорових, спокійних, працьовитих, веселих, упевнених і життєрадісних людей, шукають для своїх установ багату з'явницями природи: повну сійва, зелені, чудових красивидів, з постійним гарним кліматом, місцевість, далі від міста, фабрик і заводів, де б зор міг відпочивати від приємних вражень від фарб і форм, свідчать про те, що педагогіка вже оцінила велике значіння широкого розвитку органів почуття.

В своїх методичних прийомах вони, розвиваючи в дітях любов і розуміння всіх фарб райдуги в речах, сполучають їх розміря, та їх властивості, що до ліній, та комбінацій їх, що до їх об'єму. Все це разом підвищує свідомість речей, міцність і повноту уявлень, їх яскравість і силу, вільне й легке збудження.

Така є природа нашого зору. Звичайно, значіння нормального розвитку здорового почуття цим не вичернується і безумовно вплив його значно більший і глибший. Але не остільки ще високо стоїть наука, щоб можна було всебічно і вичернуючи з'ясувати його значіння. Поки що, ми більше перебуваємо в царстві гадок, правда, певних більш мени, але гадок про вплив здорового почуття на фізичну й духовну сферу людини. Ми догадуємося, що в них заховані джерела наших встроїв, наших взаємовідносин. І поки що ми тільки можемо вимагати потреби його розвитку на підставі скоріше педагогічної практики, ніж певних наукових вичернуючих дослідів. Хоч перша й друга стверджують, що орган зору відігравав, відіграє і буде відігравати величезну роль у вихованні дітей, і що страшне лихо від старих систем освіти й вико-

вання полягало в тих прийомах і методах, які вживалися в них, і які нехтували всебічним розвитком найчуйніших органів приймання, можливо що це в великій мірі спричинилося до банкрутства цих систем і їх надзвичайно шкідливих здобутків. Але поки що ми можемо вимагати, щоб органи, якими ми здобуємо найбільше знаннів про світ речей, були всебічно розвипені у дітей, щоб ґрунт наших уявлень був оброблений найліпше і тим спричинився до найбільшого народження образів, ідей, настроїв жвавих, бадьорих, життєдіяльних. Вернути дитині те, на що вона має природне право і що так без жалу оґрабовано як системами виховання, так і персонально байдужістю батьків і педагогів.

Вимірювання зору. Все сказане нами про орган зору свідчить про те, як конче потрібно вихователєві досліджувати і визначати силу зору об'єктів його виховання. Око вважається нормальним (еметропичним), коли ясно бачить зірки або ясно бачить речі, при читанні, коли вільно розпізнає друковані літери на просторині 25—30 сантиметрів. Око ненормальне (аметропичне), коли, щоб ясно бачити річ, треба наблизити її до очей (короткозорість), або віддалити від них (далекозорість). Досліджування повинно переводити в день. Відомо, що доба року не впливає на освітлення по дню між 10 і 4 годинами на протязі всього року. Коли вихователь помітив ту або иншу ненормальність зору, повинен звернутися до лікаря, який може визначити ступінь ненормальности і призначити засоби для зменшення або виправлення їх.

Методи вимірювання. Для вимірювання гостроти зору вживається переважно старий, але який і по сей час пропонується, метод Шелена. При ньому вживаються чотириохкутні фігури, відкриті з одного боку, їх розкладено в кількох рядках (кілька фігур в одному рядку), всі вони разом також складають чотириохкутник. Суб'єкт якого досліджують зор, на далечі в 5 метрів від таблиці, називає ті фігури, які йому показують, внизу, вгорі, праворуч, ліворуч. Але тут ми здобуємо великі труднощі для оцінки зору. Уявимо собі, що в квадраті 25 фігур і з них дитина правильно визнала 12. Але ми не можемо стверджувати, що в пізнаванні фігур діяли тільки фізіологічні фактори. Ми знаємо, що при приманних не мало ролю для їх ясности мають і психичні фактори. Потім при повторних дослідках можуть бути зміни, нарешті установити точно нормальний, напівнормальний зор при таких даних неможливо. Для розв'язання вах цих питань приходиться звертатися до практики лікарів-окулістів, які погодилися вважати за нормальну гостроту зору, коли з 7 фігур або літер знають 3 без помилки.

За кращий метод досліджування зору треба вважати Біне. Він переводиться так. Таблиця з літерами принасовується до стінки на подвіррі, під відкритим небом умови освітлення більш однакові. Підводять дітей до таблиці невеликими групами (коли робляться масові досліджування) наприклад, 5 душ. На землі крейдю накреслюється на далечяві в 5 метрів 5 ліній через метр одна від одної і на останній ставлять дітей, як раз проти знаків. Кожна дитина має аркуш білого паперу з її призвищем і віком, невеличку книжку, на яку вкладається папір і олівець. Після рахунку п'ять діти списують знаки,

що бачуть перед собою. Коли діти грамотні, краще вживати замість фігур літери. Треба вважати нормальним зором, коли правильно написано 3 знаки з 7 рядка, вищеюю в 7 міліметрів, але можна показати їх в 1, в 7, в 14 мм. і навіть 21 мм.

Для визначення асиметрії користуються таким методом. Таблицю покривають так, щоб тільки залишилися знаки в 7 міліметрів, пізнавання яких на просторині 5 метрів вказує на нормальний зор. Дитину з зв'язаним оком ставлять на таку далечину, на якій вона не може впізнати фігури або літери, потім її примушують наблизитися маленькими кроками доти, поки вона не побачить їх ясно без напруження, в чому переконуються, вимагаючи її переписувати або називати без правильної послідовності ріжні знаки. Вимірюють цю далечину. Гострота зору визначається формулою $v = \frac{d}{D}$, де d є дана просторина, D—нормальна просторина (5 метрів). Уявим собі, що дитина ясно бачить правим оком на просторині 5 метрів, її гострота зору рівняється $v = \frac{5}{5} = 1$, себто абсолютно нормальна, для лівого ока $\frac{4,5}{5} = 0,9$ відношення між правим і лівим оком є 1:09, одержується асиметрія, яка здобується найчастіше. Коли це відношення буде 1:07, то ми маємо ненормальність лівого ока. В даному випадкові треба звернутися до лікаря, вказівками якого мусить виховуватися керуватися.

Такі досліджування хоч і довгі, але вони мають надзвичайно велике педагогічне значіння при вихованні дитини. І це потрібно робити не тільки в родинях, але і всіх дитячих установах.

IV.

Слух. „Хто з нас не пам'ятає того глибокого слуху, в якому так довго перебувало це почуття у багатьох з нас“, запитує Сеген. До чотирьох або навіть до шести років ми слухали, але не чули: ми по звичці вгадували окремі голоси близьких нам людей, але яке розуміння ми мали про градацію тонів в музикальній гамі і в особливості в шумах, які неправдиво вважаються звуками, що не підпадають визначенню, тому що вони не можуть бути розподілені в оркестровій партитурі. Про те, ці останні складають більшу частину звуків, які до нас доходять; їх сукупність служить чуттєвим об'єктом для сліпого: по звуках, які він приймає і на які ми не звертаємо уваги, він знає, чого йому треба боятися і на що надіятися. Єдине виховання, яке змагається дати органу слуху, складається з засвоєння гами, але не вважаючи на це, чи багато дітей навіть між тими, яких муштрують з метою утворити з ним маленьке чудо справді знають гаму“. Ці слова, написані більше ніж сімдесят п'ять років попереду, все також зберігають своє значіння, справедливості і вагу для наших часів. Справді, хіба у вихованні слуха, що небудь зроблено більше за те, що було за часи Сегена, хіба і нині не можемо повторити його слова з тою упевненістю, з якої він говорив. Наші діти не чуйливі до звуків, як діти часів п'ятидесятих років минулого століття. Ні, батьки, ні суспільство та держава через виховальні освітні установи не дбало про виховання слуху і будували свої освітні системи, виворювали методи, цілком обходячи розвиток слуху.

В той час, коли навіть в перші тижні свого народження людина надзвичайно чутливо відноситься до найменшого шуму, реагує майже на всяку різку зміну звуків, оточення, потім вона остільки грубіє, що треба певну силу звука, щоб ми реагували на нього. Як натягнуті струни арфи дрижать від подиху найлегшого вітру, так віддукується тіло дитини на звуки. Вона здригується, аїкається, нахмурює брови, а інколи з криком прокидається від раптового, голосної бадачки, грюку, і взагалі неприменого шуму, і навпаки приємні, м'яккі звуки (голос матері, спів бабусі біля колицьки), викликають заспокоєння її організму, благодійно впливають на її рівновагу, її нервовий стан.

Здавалося, що такий вплив звуків і шуму на орган слуху, мусить припустити батьків і вихователів уважний віднести до виховання його в дитині, припустити їх складати такі умови, при яких цей орган не тільки розвивався, робився чутливішим, але утворював таке оточення, при якому шум звуків не роздратовував її організму, не складав обставин, при яких приємні впливи приймання були б подарунком випадку. Мій друг скаржився під час мого перебування у нього, на цюганій ріст свого сина, на надзвичайну нервовість його. Наша розмова з ним весь час переривалась раптовими сильними звуками гудків паровозів великої станції (він мешкав навпроти того місця депо, де десяток паровозів випускало пару з котлів для ремонту: безупинного шуму від них я не міг без підвищеної нервовості чути). Я звернув його увагу на той божевільний шум від паровозів який занозав в мозок, душу, і весь час тримав напруженість нервів, а раптові гудки крапали нерви, і не могли не впливати на стан дитини. На це він зауважив що спостерігав, як син його от вже півтора роки не можа звикнути до звуків паровозів і навіть вночі під час міцного сну здригується від раптових гудків. Так це був трагізм умов, яких, в силу ріжких обставин, він не міг змінити, хоч бачив що його син на очах танув, як свічка, робився роздратованою, розгвинченою людиною. І прав був А. Фарін Де-Васносселос, творець нової школи в Бельгії, коли шукав для своєї школи місцевості, де природа і життя мали риси мирні, ніжні, заспокоючі, потрібні для душевної ієсности життєрадості і мирної праці, які умовляють нормальний фізичний і духовний ріст дітей.

Перші звукові вражіння дитини мають фізіологічне пояснення. З дуже раннього віку вона приймає звуки, які доходять до її вуха. Звичайно, між ними одні викликають приємність і задоволення, другі її непримено роздратовують. З ними асоціюються ті або інші рухи. Спочатку звуки заготовуються як першою роздратовування, які викликають у них ті або інші виявлення. По ним ми можемо визначати як силу їх так приємність і неприменість від них. Це є інстляктові виявлення, якими дитина змагається захистити орган слуха і тим убачно захистити себе. Вони попереджують досвід.

Найприємнішим слуховим прийманням є людський голос і особливо голос матері. Уже двох-трьох місяців дитина виявляє жваве задоволення від співів її і навіть просто її розмови з немовлятьом, її м'яккі, неголосні і особливо ласкаві звуки. Ріжкий, грубий голос, раптові звуки викликають у дітей непримені смоджованні переживання. Перші впливають на нервову систему зас-

покоюче, чарує дитину, другі роздратовують їх і примушують її протестувати проти них рухами і криком. Така природа ніжного органу слуху. І треба великими засобами, оскільки не можливо, захищати його від звуків, які не тільки некорисні, але які можуть шкідливо впливати на стан нервової системи дитини.

Звичайно, це досить важко зробити, але несподівані, надто різкі й голосні звуки можна попереджувати. Мати, яка знає це, може усунути багато моментів від зайвих роздратовань слуху дитини. Візьмемо хоч наших знайомих осіб, що володіють високими нотами голосу, з різким і голосним темром. Коли матір бачить, що її дитину цей голос хвилює, вона зможе знайти можливість попередити їх про це.

Але зовнішній шум треба відіривняти від шуму, який утворює дитина сама за-для шуму. Цим шляхом вона виховує свій орган, здобуває досвід і удосконалюється. Вона вибирає між ними ті, які їй приємні, або ті, які сподучені з вже раніш здобутими і тим поширюють свої розуміння про світ речей, узнають їх особливости. Вона свецяє, співає, вигукує, б'є молотком по підлозі, звонить дзвінком, повторює голосні звуки різних тварин, переймає звуки автомобіля і все це робить для себе, для емоціональних переживань, для поширення своїх знань і зручності, для пристосовання організму до оточення.

Впливи слуху найбільше вражають чуйність дитини. Оточити дитину ніжними, м'якими музичними звуками, це значить утворити ґрунт не тільки для радісного, спокійного сучасного, для її щастя, але і для майбутнього, для настрою, для моральної істоти, для облагороження її натури.

Коли ми кажемо про музичні звуки то розуміємо тут не стільки тони музики, оскільки музичний ритм. Правда є музичні паці, молоде покоління яких снадбово тримують нахили до приймання тонів звуків, і в цьому напрямку розвиваються. І ми здбуємо ствердження наукової педагогіки, що діти отримують насолоду від звуків чистих, дзвінких, сребристих, наприклад, на звуки струнних струментів,—скрипки, фортепіано, гобоя, на деякі звуки кларнета, корнета-а-пістона і т. ин. Навіть гостра, різка для слуху музика подобається дитині завдяки різноманітності послідовних нот, їх повторенням.

Педагогічна практика дає нам трохи инше. Справді, музика виховує дисциплінує дитяву, але не тонами, а ритмом. Під впливом ритмічної музики у дітей вироблюються більш координовані рухи, розуміння краси в ритмічних рухах і вони поступово забувають свої грубі рухи і здобувають нові еластичні. Гармонійне сполучення звуків в ритмі викликає прилив крові до мозку, від того вчуття робляться сильнішими, впливають на м'язеві почуття і викликають відповідні ритмічні рухи. В такому впливові музичних звуків полягає їх виховальна цінність.

Ритм доступний навіть ідіотам, вони люблять його і досить гарно його схоплюють. Для дітей безумовно приємніші ритми швидкі, веселі енергійні, ніж повільні і сер'йозні. Ці ритми відповідають більше їх настрою, їх рухальній, живій істоті. Взагалі музика, як чинник, що діє на орган слуху, має велике виховальне значіння, через вплив на нервову систему. Сеген, вихо-

вучи ідіотів, використовивав музику, як засіб для лікування при душевних аномаліях і хворобах. Він оповідає випадок, коли використовував музику при випадках першого збудження: одна дитина, яку він виховував, крутилась, качалась по землі, з піною в роті і страшно вигукувала, за що друзі Сегени, які зустрічали її на гулянках, прозвали його шакалом. Під час найсильнішого припадку перший звук фортепіано зменшував на двічі її крик; потім вона поволі підносилає робила кільки кроків, сідала біля струмента, спералая локтями і головою на нього і залишалася з відкритим ротом і нерухоми поглядом доти, поки не переставали грати. Ясно, коли так музика може впливати на ідіотів, то скільки вона більше і сильніше мусить впливати на нормальну дитину! І тільки можна пояснити нашу байдужість до дітей, що і по сей час музика так мало прикладається при всебічному вихованні маленької людини. Далі ми мусимо почасти зупинитися на мові. Мова народа є теж музика, той душевний ритм, звуки якого умовляють наш духовний розвиток. Голосом ми не тільки висловлюємо свої думки, але почуття радості, страху, суму, болю. Звуками свого голосу дитина виявляє ознаки свого життя. Висловами, своїм безумним щебетанням, вона задовольняє інстинктовні стремління до переймання. Апарат мови підлягає закону розвитку і багато мусить зробити зусиль дитина, доки оволодіє ним. Але раз охопила, вона безумними працями удосконалює його, поки він не здобуде тої музичности, якою володіє мова оточення.

Через вухо проходять до мозку всі тони звуків. З кожним звуком або з кожним комплексом звуків (слово і фраза) сполучено уявлення тих дій, які бувають при цьому. І дитина переймаючи мову, переймає дії, поводження й емоції і поступово з звуками мови вбирає в себе всі риси оточення. Мова, це високої вартости екаרב, в ній відбивається ступінь культурного рівня загалу, його моральне й духовне життя. Мова—праця живої діяльности всього організму. І через те вона є яскравий вираз індивідуальности окремої людини і цілої нації. Ще Гете зауважив цю прикмету мови і ґрунтуючи на ній свої спостереження, написав характеристики головніших європейських націй.

Перше змагання до вимови звуків імпульсивне. Воно інстинктовне, як ствержує Селі, цебто втілено шлюхом влучки і залежить від прирощеного звязку між частинами нервової системи. Але потім до імпульсивно прирощеної вимови приєднується свідомість, з'являються свідомі рухи. Цей останній процес значно складніший і вимагає для свого появи збуджуючого імпульсу або зовнішнього приймання: матерня мова та її звуки й бувають в дитинстві звичайно й переважно таким імпульсом. Сполучення вільної творчости напої пенхички в сфері різних звуків із задоволенням від такої творчости надає матерній мові тієї могутности, тієї сили, якою володію мова нації і яка міцно зберігається молодим поколінням з характером рухів та діяльности.

Глибокий звязок фізіологічного процесу з пенхичним ставить цей останній в залежність від першого. Корптування голосовим апаратом і керування відповідними рухами в потрібний мірі завше вимагає певного розумового розвитку. Тому розвиток мови посувається разом з загальним розвитком

дпячого організму і мова поступово перетворюється в свідомо перефмання й уяви. Звукл мови викликають уявлення, образи і викликають ті або інші почуття, що асоційовано з ними.

Батьки з різким, грубим тоном в голосі, передають своїм дітям ту ж грубість і різкість, якими володіють самі, якими оточили їх з дитинства. Спочатку ці звуки неприємно вражають дітей, але з часом вони звикають до них. Проте потрібно охороняти дітей од того, що може пошкодити чуйности їх органів, тому потрібно складати такі обставини, для виховання дитини-аби-гармонійність, музичність мови, з її м'якими, тонкими, приємними тонами, переважала все грубе, різке. Це той ґрунтовний фон, на якому відбудовується приємний або неприємний характер людини. Скільки матірок і мамок, які гадають, каже Пере, що природа обдарувала їх високим і давніким голосом для того, щоб вони виконували при своїх дітях обов'язки оглушаючих папу-гів. Корисно нагадати їм, що це зловживання верескливими і голосними нотами робить велику шкоду фізичному цастю, афективному і розумовому розвитку стомляючи і викликаючи неплідний труд її мозку.

Вимірювання гостроти слуху. Оскільки важно слідкувати за гостротою слуху свідчить хоч би такий випадок.

Донька мосі знайомої, дівчина 6 років, граючись наместом, засунула одну наместину собі в ухо. Прошло кілька часу і ніхто з батьків про це не знав, але помічено у дівчинки якусь нервовість і розумову туність. Жвава, розумна дівчинка притихла, стала задумливою і в той же час нервовою. Батьки не знали, чим пояснити цю зміну. Звернулися до лікаря, який після ретельного і уважного огляду дитини відкрив наместнику. Після операції дівчинка ніби ожила. Потім нормально розвивалася. Коли б батьки уміли досліджувати органи почуття, вони значно раніше відкрили б ту не нормальність, яка викликана була наместиною. Після лікарського огляду, вони зауважили, що помічали в свосі доньки зменшення гостроти слуху, але на це не звернули уваги.

За нормальних дітей визнають тих, що чують принаймні на далечні 4 метрів—ясно вимовлені низкі звуки.

Досліджування слуху. При досліді низкими звуками потрібна повна тиша, суб'єкт, якого досліджують повинен стояти спиною до того, хто досліджує. При досліджуванні одного вуха, друге повинно бути закрите і бути з другого боку експериментатора; також потрібно зав'язати очі. Суб'єкта примушують повторити голосно те, що сказано.

Частіше слух досліджують по тіканню годинника на різній далечині. Тут має особливо значіння увага. Потрібно зробити кілька дослідів, наприклад 10, і потім на підставі більшости випадків позитивних і негативних зробити висновок. Коли переводити ці досліді в гарних умовах, то можливо визначити ступінь асиметрії між двома органами слуху—правого й лівого вуха. Установити норми для гостроти слуху майже неможливо. Тим паче, що тут не тільки впливає індивідуальність, але й та особливість, що де-які діти чують

плизькі звуки і не чують тикавня годинника і навпаки. Взагалі ж таке досліджування для освіченого і уважного вихователя може дати значні вказівки, на підставі яких він може попередити багато педагогічних помилок.

V.

Смак. З почуттям смаку зв'язано так багато подій з нашого дитинства, що кожному не важко воскресити в пам'яті кілька випадків, які спричинилися до моральних переживань і навіть страждань. Так я якраз пам'ятаю свої переживання, коли мене обшувачували батьки в вередливості й примхах тоді, як я не міг їсти без огиди де-які страв. Мене примушували їсти. Я з'їдав, але страждання мої були безмежні. Аби уникнути такого примусу чотирьох-пяти років дитина привчається брехати або хитрувати. Висторюється морально хисткий невиний характер.

Завше в таких випадках зауважується, що вередувати негарно і нечесно, що потрібно привчатися їсти все, що споживас загал, коли ти не хочеш робити йому неприємностей. Це змагання обмежити почуття смаку для багатьох вихователів виявляється потрібним в інтересах фізичного зміцнення. І забувають те, що для кожного віку є законні почуття задоволення, які виникають з індивідуальності їх органічного росту. Кожний організм вимагає певну кількість їжі з присмним почуттям смаку, від яких залежить гарне самовідчуття, задоволення життям. „Пам'ятаю моменти, оповідав мені знайомий про своє дитинство, коли я примушений був ламати приняті в нашій родині звичаї, що умовлялися релігійними заборонами, які рівні були родинній моралі. Так в свято ми, діти, повинні були не їсти доти, поки не поверталися батьки з церкви. Я відривався від всіх тям, що у мене від потреб в їжі почулася біль в шлункові. Полюював це я по дитячому: „кишки мої ставали порожніми і стінками прилипали одна до одної і того в шлункові була біль“. Значить, я повинен щось з'їсти, аби стінки розійшлися. Але одверто порушита накази батьків у мене не було волі. Страх перед карою був сильніший за пої. І я мусив коритися: просто крав шматок хліба, молока, сметани, або масла, в залежності від часу і можливостей“.

Треба дивуватися тій короткозорості вихователів, які готові офірувати щастям дитини в даний момент для якогось химерного її майбутнього щастя, не помічаючи того, як реагує на це вона і що переживає її молода, ніжна, чуйна істота.

Почуття смаку доскональніше за всі почуття. Природа забезпечує народжену дитину вже виготовленим органом до приймання присмних і непрємних впливів смаку: солодкого і гіркого, кислого і соленого. Вчуття смаку спочатку розпізнаються дитиною, як прємні й непрємні роздратування. З часом вона розпізнає їх інтенсивність, але до цього вона доходить поступово власним досвідом.

Але це зовсім не означає, що природа може сама регулювати наші потреби в їжі. Коли залишити як вибір страв, так і їх кількість природі або самій дитині, то в залежності від голода, ненажерливості або смачності страви

дитина може дійти до такої нестриманості, яка приведе її до загибелі. Правда, де-які симптоми цілком природні самоохорони нашого організму, можуть попереджувати переобтяженість шлунку їжею, але не кожного дитина вчиться від них стриманості. Проте примушувати дитячий організм до тих або інших страв, до тої або иншої кількості по індивідуальним міркуванням батьків або вихователів теж річ небезпечна. Діло в тому, що дорослі підходять до дітей з своєю міркюю і своїми вимогами. А це не завжди гарантує бездоганність і непомякловість. Тому буде цілком раціональним, коли ми, рахуючись з природою дитини, утворемо певні звички, які збережуться в неї на все життя без шкоди організму. Так, наприклад, я здобував людей, які в дитинстві здобули звичку не вечеряти, вживати їжу трічі на день. Чай в ранні та ввечері і обід, і які за все життя не мали шлункових хвороб, фізично були здорові. Очевидно, треба знайти такий метод виховання, який задовольняв і тих і других. У всякому разі гігієна розв'язала питання про якість і кількість живлення потрібного для здоров'я дитини і вихователі мають певні дані, свідки і якої їжі можна і потрібно дати дитині. Тому на них лежить втворити звички, які утримували дитину від переобтяження шлунку зайвою їжею, установити правила, що регулювали б час їжі і привчили дитину стримувати себе в їжі.

Дітей не важко привчити їсти тільки те, що їм дають, а також певні для цього години, коли рахуватися з особливостями природи їх організму і віком. Одним з виховуючих в цьому напрямкові чинників є загальний стіл, себто той осередок, який своїм прикладом може впливати дитині потрібні звички.

Як часто ми бачимо в родинях, що дітей садять за окремий стіл і годують в інші часи, ніж дорослих. Звичайно не має свої підстави: діти неохайні під час їжі, порушують звички дорослих, часом не користуються ложками й виделками, а прямо беруть їжу руками, часом запускають руки і в чужі тарілки, бруднять, кришать, розливають. Це так, але дитина, яка будучи відокремлена від ввншних, не бачить зразка і або керується тільки своїм природним почуттям смаку, або повинна слухатися наказів тих, що годують. Як перше, так і останнє не можуть бути правдиво виховуючим чинником. В першому випадкові дитина не завжди матиме мірку для кількості, а керуватиметься тільки смачністю страв, в другому—дивитиметься на наказ, як примус, який можна порушувати, тільки кривчись.

Найкраще з найранішого віку садити дітей за загальний стіл. Тут вона буде вчиться повсякчасно погоджувати свої рухи, дії і висинки з тими правилами, які панують за їжею і яким підпадають і дорослі нарівні з малими. Урівнюючи дитину в правах з дорослими, ми відносимо її свідомість і серйозність. Навіть найі зауваження в м'ягких тонах але серйозно під час особливого ввбуду веселості і цуствування за загальним столом, не будуть мати відтінку неправдивих і незрозумілих вимог. Вони будуть логичним вислідом від їх вчинків, в якому досягає особливе виховальне значіння й сила таких зауважень. Шанувати дитину, зрівнювати її з дорослими, з собою не така

велика жертва, але для дитини вона відіграватиме величезну роль для виховання звичок, поведіння.

Важко для вихователів знати, що у почуття смаку є природжені антипатії. Де-яких страв дитина не може вживати не від передування або примхів, але в силу цієї природженої антипатії. Але бувають і такі випадки, коли дитина відмовляється вживати того або іншого, що вона раніш вживала. Для нас часто-густо буває не зрозумілим, чому раптом почуття смаку так різко змінилося. Я здибував дітей, навіть юнаків, які не могли чути запаху той страви, до якої вони мають невелику антипатію. Часом в родинях такі з'являлися у членів її викликають великі труднощі й неприємності. Особливо мною помічено підчас років революції, коли так колосально з'убожіли родини і для яких всякі, їх погляд, вердування дітей, були драмою в житті батьків: діти на очах фізично виснажувались, бо не під силу з'убоженням батькам задовольняти вимоги смаку таких дітей.

До таких антипатій спричиняються убічні фактори, які сполучені з тою або іншою стравою. Так де яких дітей навіть вигляд страви викликає почуття огиди, запах теж відіграє роль в цьому. Тен розглядаючи смак, каже: „Те, що ми називаємо смаком, може злучатися окрім чисто смаковитими вчуттями, ще з де-якою кількістю іншого роду. Перш за все.—через те, що горло сполучене з носом,—разом з нервами паху, або, певніш, дотикальне вчуття царина носа, входить в склад чуття смаку складається то пріємним, то огидним вчуттям, що залежить від нервів каналу перетравлення. Одна й та ж м'ясна страва замінює смак в залежності від того, порожній чи повний шлунок. Найтонші страви, при хворому шлунку, здаються несмашним, землястим, терпкими, і гіркими. Багато вражінь, які приправуються до смаку, з'являються виключно дотикальними: такі, наприклад, всі гострі, пекучі і терпкі страви. Нарешті, в склад де-яких смаків входять вчуття тепла й холоду: такі, наприклад, смак міцних ликворів і де-яких цукерок“. Тому, перш, ніж ставити ті або інші виховальні вимоги, потрібно дізнатися, чим умовляється передування або почуття огиди до страв і які убічні вчуття викликають їх.

Багато примхів смаку прищеплюється нам самими в силу нашої байдужості до дитячої істоти. Фраза в устах батьків: „Ти ще молодий, щоб передувати“ є класичною ознакою нашої темноти в царині виховання. І тут, як і в правах на дитину, ланцюги батьківського права падають безроздільно. В той час, коли розумне відношення до смаку дитини могло б упередити багато згубних для здоров'я й характеру випадків.

З ростом і розвитком дитини змінюються її відношення до речей. І те, до чого людина ставлася негативно в дитинстві, дорослою вона змінює цілком своє відношення. Природа тут сама виправляє її налагоджує організм. При нашій же допомозі це робиться її м'якше й легше, аби виховальна система не йшла врозрід з природою.

В своєму дитинстві я багато страв на міг їсти. Де-які з них і по сей час викликають почуття огиди, але багато, з них я їм з задоволенням. І мож-

ливо, що до перших спрочевалася ті прийоми вховання, при яких і мусив насилувати себе й їсти для того, щоб потім шлунок випицує геть назад.

Щоб перемогти таку огиду потрібно розраховувати на допомогу часу, на зміцнення організму, на вплив прикладу і спонукування. Сплюю і примусом мало що можна зробити, хіба те, що дитину примусять бути неслухняною і нещирою. Але останнє може тільки збільшити опір и вселення не підпадати вимогам. В таких випадках може статися, що одва й та ж страва вживатиметься дитиною, коли вона буде знати, що їсть і не вживатиметься при одній назві, хоч би ви потім запевнювали, що це зовсім інше.

Почуття смаку підлягає вихованню як і всяке почуття взагалі. Засоби до цього мусять виходити з того, що право природи не може бути порушено ним і, впливаючи на дитину, аби вона не одмовлявалася поспробувати з'їсти страву, яка викликає в неї неприємність, залпшати волю відмовитись, коли вона відчує, що їсти не може. Цим засобом можливо обійти ті гострі моменти, коли дитині буде вселено опір і протест і в той же час може статися, що страва її подобатиметься.

VI.

Нюх. Почуття нюху, яке так часто буває сполучене з смаком для тварин і людини є джерело насолоди і неприємних чуттів. Воно з'являється дуже рано,—майже з перших днів народження нюхальні чуття бувають приступні для дитини. Правда, виявлення народженою дитиною впливів на неї запаху надто важко спостерігати, а тим паче стверджувати, що виявлення не повинно шти на рахунок впливу запаху. Проте випадки, коли поститпжикова дитина відмовляється взяти груди де-яких жінок, можна приписати тільки запаху їх поту.

Також можна гадати, що немовлятко, яке на четвертому тижні, визнає груди матері і тягнеться до них, робить це під впливом запаху тіла матері.

Ще дуже малими діти вже виявляють більшу чуйність до приємного запаху, ніж до неприємного. Це свідчить про те, що нормальне почуття дуже рано доходить до свідомости дитини і вона робить акти, щоб або задержатись при приємному запахі або ухилитися від неприємного. Коли підносять немовляток до квітів, то вони голосно втягують повітря ніздрями і потім, коли їм особливо сподобався запах, вони тягнуться до квітки, лише її побачуть. Негарний запах не викликає у дитини цього, вони просто байдужі. Можливо, що в силу цього вони досить легко звикають до негарних пахощів.

Нюхальна здібність не однаково виявляється у всіх і залежить від умов, при яких перебуває дитина. Діти робітничого класу, класу який в силу умов їх праці (сірчаві, літейні, шкіряні і т. ин. заводи, копальні, бойні, м'ясні і т. ин.) приносять з собою неприємний запах їх одіжа, від того матеріялу, який вживається при виробках даму і бруду, в якому працюють вони, діти звикають до них і мають припнижену чуйність нюху. Діти заможного класу володіють тоншим почуттям нюху. Їх оточують приємні запахи квіток, духів. Ім дають нюхати лише приємне і тим збуджують в них чуйність до приємних запахів.

Але як перші так і другі не будуть мати всебічно вихованого почуття самі собою. Як для перших потрібні працювання в розпізнаванні запахів і виховання відчуття приємних запахів, так і для других потрібно відчуття поганих. Приємні й неприємні запахи не є протилежні, це є тільки відтінки одного почуття по ступенях вгору і вниз. Тонкість приймання запахів зовсім не зростає від того, що дитина буде терпимо відноситися до гострих і неприємних. Це має і моральне значіння. Не вихованні люди обличчям і ружами виявляють нестриманість, коли чують поганий запах. Слід привчати дитину, не понижуючи її чуйности до приємних запахів, стоїчно вивосити неприємні, коли ми хочемо охоронити їх у житті від неприємностей в масі випадків. Але теж саме можна сказати про дітей, які не мають тонкого почуття до приймання гарних запахів. Зловживання приємними запахами притуплює чуйність нюхального органу.

Ми вже зазначали, що з розвитком почуттів іде і розумовий розвиток. Тому, коли притуплюється який небудь орган почуття, то притуплюється і розумові здібности. Дитина не матиме повного ні фізичного ні розумового розвитку.

VII.

Термічне почуття або почуття температури. Почуття тепла і холода замінюють одне одного, особливо в уміркованих поясах земної кулі. І ми або відчуваємо приємність, коли температура викликає збудження нервової системи і дає радісний настрій, або вона пригнічує наш настрій. В першому випадкові на нас благотворно впливає умірковане тепло, воно підвищує чуйність, оживляє умову і надає жвавости нашим рухам. Пригадаймо весну і бадьорість і життєрадісність розливається по нашому тілу, підвищується взагалі життєвий тонус. Майже також впливає уміркований холод, він змінює наш сил і збуджує рухи, прискорює дихання і кровоцив, збільшує нашу увагу і заспокоює нервову систему.

В другому випадкові надмірний холод, як і надмірне тепло пригнічують волю й активність. Не хочеться поворухнути членами, це не лінь, а розслаблення м'язової енергії, до повної апатії і рдхів і дії. Фізіологічно це пояснюється при холоді тим, що кровоцив в периферичних частинах тіла затримується, дахання частіше, але слабе і загальна нечуйність тіла: при теплі тим, що нервова і м'язова системи слабнуть в реагуванні на впливи, травлення їжі стає повільним, відчувається загальна втома і сонливість. В тому й льньому випадкові мозкова діяльність ослаблена і притуплена загальна чуйність тіла.

Ще в часів Русо педагоги рахувалися з здібністю організма що до впливу різкого тепла і холода на нього. Русо, Док та ин. пропонують фізично загартовувати тіло аби хоч почасти затримати негативний вплив надмірного тепла і холода на діяльність дитини. Турботи про покоління з дуже давніх часів примушувало людськість виховувати так дітей, щоб вони стоїчно могли выносити сильний холод. Наші ингани й по сей час живуть в зимку в шатрах. Діти їх безумовно цим життям загартовуються. Але в цій бабії діє скоріше

спадщина, ніж режим. Розвиток протиставлення життєвої сили впливам температури приналежить часу. Нині є системи фізичного виховання, які справді можуть загартовувати тіло остільки, що діти, які від природи мерзлякуваті, при вправах по цих системах, можуть ослабити цю придуркованість. І то переважно діти, які можуть успішно реагувати на холод шляхом вправ. Але тут потрібна поступовість і пристосованість прийомів до особливостей індивідуума. Можна багато дати рецептів, щоб стримати розвиток мерзлякуватості — залишатися подовше на свіжому повітрі, з наймолодшого віку привчати до легкої одіжі і т. пн. чуйність до холоду і через те, що причини мерзлякуватості можуть полягати не в спадковості, а зовсім в чомусь іншому (малокров'ї, хворобі), давати які небудь поради в цьому відношенні неможливо. Вихователь мусить поставитися зо всією серйозністю до цього і лише тоді, коли лікар знайде в дитині, що вона мерзлякувата придуркованно, можна відповідними працюваннями ослабити цю спадкову схильність. Взагалі треба зауважити, що батьки своєю зайвою ніжністю й любов'ю до дитини, готові задовольнити всякі примхи „лежанки“ і „печі“, куди кладуть дітей спати, потім взагалі дуже висока температура в відпочивальнях спричиняються до розвитку, а не ослаблення його в дітях.

Ми знаємо, що всяке почуття можна виховати і через нього зробити наш організм здібним до пристосовання. Теж саме можна сказати і про термічну почуття. Характерно, що під час тяжкої напівної кризи і економічного зубожіння за часів революції 20-го і 21-го року мешканці Києва в багатьох випадках жили в зімку при дуже низькій температурі ($-1-5^{\circ}$ і ще вище, навіть при 0°). І дивна річ, організм, який звик до температури $13^{\circ}-14^{\circ}$, без шкоди для здоров'я виносив таку температуру. Скаржились тільки на неможливість розумово працювати і на взагалі пригніченість. Фізично ж ствержували, що менше остужуються порівнюючи з попередніми часами. Це саме може свідчити і я своїм досвідом. До цього може додати, що до пригніченості організму спричинилося де-що й більше (незадовольняюча потреба живлення, психичне незадоволення революційним часом, який довів до зубожіння і на обмеженість волі і т. пн.). Зиму 20 року я перепів досить легко при середній температурі $5-6^{\circ}$: незмінно працював по 6-8 годин. Організм мій не був ще виснажений остільки попереднім матеріальним життям. Зима 21 року була надто тяжкою: моє тіло годинами тремтіло від холоду і треба було вилати розумову працю і робити фізичні вправи, щоб зігріти тіло. Про зиму живлення було мінімальне по числу необхідних калорій і певно я не міг так легко перенести холод.

Треба тут зауважити, що людський організм краще озброєний для боротьби з холодом, ніж з теплом. На нашій шкірі майже вдвоє більше креник, чуйних до холоду, ніж креник чуйних до тепла. Тому особи, які обдаровані здібністю швидко реагувати на холод, мають кращі життєві умови, ніж ті, які цієї чуйності були природою позбавлені. Через те, що організм можна привчати до гігієнічного життя, до витримки температурних змін, ми повинні використовувати чуйність нашого тіла і загартовувати його, розумними і корисними

засобами. Оскільки при цьому треба бути обережним, відко хоч би з того, що у людей перових навіть, висока ступінь тепла підвищує пульс, а низька впливає повну апатію до життя. Одно й друге впливають на психичний стан за всіма здобутками від цього.

Іні ж гігієнічні поради можна пропонувати, щоб одночасно почуття температура пристосувалася і тіло здобуло звички корисні для здоров'я. З дуже старих часів людськість в цілях гігієни жила дві природних стихій—воду й повітря. Лок радив сучасникам щоденно мити ноги дитини в холодній воді і взувати остільки тонкі черевики, щоб вони пропускали через себе воду. Він гадав, що хто не звик ходити босим, ніжно вихованій, тому шкідливо і смертельно небезпечно промочувати ноги. І ця порада в наші часи виправдується. Як відомо в нашій країні мійські мешканці до революції майже всі носили галози. Під час блокади Західною Європою Росії й України галози стали раритетом. В перні 2 роки тяжко страждали від цього мешканці, але в третій я майже не чув скарг на нежить або хвороби від того, що взуття промочало. Очевидно тіло здобуло звичку. Взагалі привчати тіло до тепла і незагартовувати тіло від холоду ріжного роду одіжжю й взуттям спеціальним для кожної доби року річ, коли не шкідлива, то зайва. Відповідь скифа на запитання атевіянина, який дивувався тому, що він може ходити голим в мороз і сніг, стверджує ту думку, що багато маємо забобів, які склалися незалежно від вимог природи. „Яким чином, запитав, скиф, замість відповіді атевіянина, можеш ти виносити те, що твоє обличчя не захищено від різкого зимнього повітря“. — „Мое обличчя привчено до цього“—відповів атевіянин.— „Так уяви собі, що я—все обличчя“, відмовив скиф.

Холодної води діти не люблять, але і до теплої вони ставлять негативно, особливо спочатку. Проте добродійний плив умивання остільки важливий для здоров'я дитини, що вихователі повинні прищепити їй звичку охоче митися щоденно, як воно щоденно їсть, п'є, одягається. Пере приводить в своїй праці „Моральне виховання“ один приклад того, як де-які діти легко звикають умиватися по власному бажанню.

Дівчинка двох років навчилася самосійно користуватися рушником і губкою, щоб робити так, як татусь і матуся. Коли їй було п'ять років, брат її, котрому тоді було біля двох років, з задоволення почав робити теж саме. Раз прибув прятель родина, щоб провестись в ній кілька днів. Маненький хлопчик, що завше вставав з ліжка вслід за тям, як прокидався, важко ввійшов в кімнату гостя, знайшов губку, що була біля умивальника і протягнувши її добродію який вважав все це за розвагу, серйозно сказав: „Коли ти встанеш, треба самому вмитися, я давно мяюсь сам, і Габріель також; ми гарні діти. Ти вмийся, правда. Матуся буде дуже рада“.

Приведений випадок показує, оскільки міцно можна гарні звички прищепити дітям. При чім безумовно тут велику роль відіграло всилання всією родиною гігієнічних звичок. Як часто здбуємо ми в родинах вимоги до дітей батьків того, що самі не роблять. Навіть інтелігентні родичі мало звертають уваги на це і, вимагаючи від дітей охайності, самі не бувають охайні. Або

зовсім не ставлять гігієнічних змога ні собі ні дітям. Така невихованість батьків робить неможливим міцне прищеплення гарних звичок для гігієни тіла. Це особливо відбулося трагічно під час скрутних обставин революції; благо була можливість посплатитися на відсутність води, тепла і зручностей. Але це тільки одговорка. Англіїни в тяжких умовах траншейного життя під час світової війни під світ куль і гурьот гармат і набоїв обов'язково пророблювали звичний туалет: ретельно мияли, голилися, переодягалися. В той час, коли спокійні порівнюючи з війною часи горожанської війни, наша інтелігенція покривалася брудом і неохайністю лише тому, що не мала таких звичок, які б стали другою натурою. І досить вибгти таку людину з умов звичайного життя, як вона ставала майже первісною, нечерною людиною.

Вихователь повинен перебороти в дітях нелюбов до води, до умивання. Я здибував в наших неінтелігентних родинах, що в ранці, коли дітям казано вмиватися, вони починали плакати. І плакали доти, поки батькам набридло це і вони махнули рукою, мовляв, обійдемось і без цього. А для дитини тільки цього й треба.

Діти першого періоду росту не люблять купатися і завжди ця операція буває в супроводі крику, протесту і часом сліз. Але це тільки доти, поки кілька разів непохитна воля вихователя примусить їх взяти ванну. Потім діти звикають і ця процедура стає обов'язковою для них, яку вони пророблюють просто й природньо, як всі інші звички. В гігієнічних прищеплюваннях вихователь не повинен робити поступки дітям за впливом періодів, коли заборонятиме лікар.

При таких умовах у дитини зникає почуття неприємності від ванни або ночов з водою. Вода викликає радісне зворушення і немовлятко неможна буває утримати на руках від вибуху задоволення і радісного настрою. Купання стає приємною грою, забавкою.

Охайність тіла вимагає охайності в одязі. По інстинкту своєму діти неохайні. Ім пілком байдуже, що руки, обличчя, ноги, або їх одіж брудні. Правда все це не в меншій мірі природньо і для дорослих: селянські й робітничі маси тому можуть бути прикладом. Що наші селяне білямі охайні, ніж інші на території бувшої Росії, але що торкається робітників, то тут майже без винятку приходиться констатувати неохайність до тіла й одіжі. Звичайно, приклад відіграє велику роль. Тому коли ми хочемо виховати дитину, яка чуйно відносилася до брудної одіжі, свого вбрання, ми мусимо виховати потребу в цьому.

Я здибував дітей, які заливалися гіркими, коли необережно забруднять свою сорочку і навпаки, бачив матірок, які з злочинним складом натягували на брудне тіло дитини надзвичайно брудну сорочку тоді, коли треба було зробити кілька кроків, щоб дістати чисту.

Вихованням треба довести дітей до того, щоб бруд рук, ніг, одіжі викликав майже інстинктовне бажання змити, позбавитись його. Хлопчик м'яч знайомих посколизнувся і впав: закаляні руки викликали на його обличчі мі-

міку, якою характеризується найспільніше почуття огиди. Потім вія раптом підбіг до матері і витягнувши руки з притиском зауважив: „Бека руки, треба помити руки“.

Прищеплення гігієнічних звичок все більше й більше завойовує собі-місце при масовому вихованні дітей в різних дитячих установах. Спеціально для купання будуються для цього басейни, лазні. Діти щоденно купаються, сподуваючи купання з різного рода вправами і витираннями.

Втілені звички охайності до тіла переносяться до тіла, переносяться до одіж і взуття. Малі діти мало звертають уваги на свою одіж. І коли не звернути увагу їх на це, коли не прищепити їм задоволення й втіху від чистої одіж, діти можуть загубити зовсім відчуття потреби в додержуванні охайності одіжи. В данному разі оточення має величезне значіння для засвоєння чужини до того—брудна чи чиста одіж у дітей. В залежності від того, що ми прищепили їм своїм прикладом, дитина ліде в світ з вштовреним певним відношенням до свого зовнішнього вигляду: залишиться такою і дорослою. Я знав людей, які до революції були байдужі до свого туалету, але в силу нормально гарних матеріяльних умов вони непомітно відрізнялися від загалу своєю неохайністю. Але під час революції, особливо останній рік, коли одіж і взуття були не доступні для багатьох, мої знайомі різко поділилися на дві групи: одна білий—менш чистенька, охайна, други брудна і неохайна. І в тих і в других одіж приношена і в латках: але одні уміють підтримувати охайність, а други опустили ся до того, що гублять образ культурної людини. Тут виявилося і в тих і в других попереднє виховання.

Звичайно, виховується дитина не тим, що ми її будемо пестити та словесно навчати. Словом і наказом тут мало що вдієш. Приклад, суворе відношення вихователів до себе, до свого туалету, а потім певні вимоги до дитини, для якої ви можете бути найкращим зразком. І нічого немає поганого в тому, що вам вихованець не хоче вийти на вулицю в брудній неохайній одіжі. Навпаки, це потрібно підтримувати за всяку ціну і виховувати любов до свого туалету. Треба тільки надати цьому серйозність, а не позуваання гарням туалетом перед своїми товаришами.

Окрім води, яка єдиная чистоті нашого тіла, а значить і нашому здоров'ю, ми маємо ще свіже повітря. Для дітей повітряні ванни, які так зміцнюють наше тіло, потрібні не менше як свіже повітря для легенів. Діти великих міст нагадують роллив в льохах і ямах, буди не досягає свіже повітря, тепло і сонце. „Сірий камінь“ (по виразу Короленка) з'їдає життя їх. Ім не доста лікуючого впливу повітря на голе тіло. Діти сьєда, тіло яких ледве прикриває одна зорочина, а часом і цього не буває, по цілих днях купаються в здоровому, чистому повітрі луків, поля й лісу. Чим можна допомогти дітям міста? Становище їх майже безспраднє, але я бачив повні парки голих дітей (особливо під час революції, коли всі міські парки були об'явлені власнітю народа і безплатним місцем гуляння й відпочинку), їх засмажені від сонця й повітря тільца, їх звучні голоси а жваві рухи свідчили, що повітряні й сонячні ванни зробили своє діло, оживили їх виснажені організми.

Взагалі діти люблять, щоб їх рухам не заважала одіж, і тому немає більшого задоволення для них, як бути кілька годин голими. Вони легко переносять різну температуру, багато роблять рухів, менше втомлюються, а свіже повітря поширює легені, збільшує кровоплив, установлює рівновагу в обміні пливів в організмі. Таке перебування дітей в парках, садах, майданах дасть не тільки фізичне задоволення, але настроїть від маси різноманітних впливів від руху, змін осіб і з'явши. Все це підвищує життєвий тонус, зміцнює весь організм.

Педагоги давно оцінили важність для виховання свіжого повітря, руху й живої діяльності на повітрі. Нові школи широко використовують повітряні ванни. В родинах цей спосіб виховання тим більш приступний, бо дитина тут більше відчуває волі, нема кого й чому соромитися, а вплив температури безпосереднє на непркритє тіло загартовує її організм.

М'язеве почуття. Не можна не дивуватися тій надзвичайно складній системі м'язевих рухів, яка керує нашим організмом. Ми це тільки проого бачимо, слухаємо, нюхаємо і т. ин. не тільки приймаємо впливи й роздратовання, але скеровуємо пристосовуємо наші органи до цих приймань, ми напружуємо свої м'язи, ми напружуємо свої м'язи, ми рухаємося, витрачаємо м'язеву енергію. Наші органи, приймаючи вплив втомлюються, впливають на нервову систему і через неї на стан всього організму. Наші органи без перерви працюють і без перерви витрачають енергію їх м'язів. Візьмемо очі, коли людина не спить, вони безперервно переміщують свій фокус так, щоб речі попадали в найяснішу точку зору. М'язи що керують рухами їх, скеровують весь апарат зору в рамках певного поля зору. Навіть під час сну м'язи не відпочивають зовсім. Ми вже раніш підкресливали, що дитина вісні реагує на зовнішні впливи і м'язи регулюють напруженням або ослабленням їх, від шкідливих впливів. Ми вісні чепемо роздратовані частини тіла, ковтаємо сліну, кашляємо, рухаємо очима, перевертаємось на другий бік і т. ин. Правда, ми під час сну відпочиваємо але в силу того, що витрачаємо мінімум енергії і наша нервова система тільки рефлекторно пасивно відповідає на деякі впливи і роздратовання. Але лише ми провинулися і наш організм починає активно працювати, як м'язи теж стають до збільшеної праці, бо немає руху, де б вони не брали участі, раз організм виявляє життя.

При такій діяльності м'язів нашого тіла, праці їх, витрата енергії, не може не відчуватися нами, не може не відбиватися на наших відчуттях. І справді, м'язове почуття стає внутрішнім дотикальним почуттям, що розповсюджене по всьому нашому тілі. Воно сполучено зо всіма нашими органами та їх функціями. І коли втомлюються наші органи зовнішнього почуття, то відчуття цієї втоми лежать і в м'язах, що керують цим органом. Великий шум нас втомлює і коли після нього настає тиша, по всьому нашому тілі розливається задоволення. Наші м'язи стомлені напруженням і акомодуванням барабанної перепонки до тонів і звуків при тиші відпочивають і відпочинок м'язів надає нашому відчуттю рідс повного заспокоєння, прємного почуття.

Найясніше відчується ми значіння м'язевого почуття в наших органах пересовування і хватання в скороченні й ростигуванні м'язів. Згинаючи й розти-

наючи ноги й руки або взятувючи їх разом з напруженням всього тіла (потягування після сну або снідіння), ми відчуваємо приємне м'язеве почуття.

До м'язового почуття треба віднести приємні коли вони не сильно або неприємні, коли вони надмірно свавні, відчуття тиснення, ваги, товчка, озіру. Ці відчуття, як і відчуття пересовування і хватання завше бувають в супроводі певного задоволення або незадоволення, сполученні з певним нормальним станом м'язів, сугставів і шкіри.

Інстинктовний акт хватання або скорочення і розтягування м'язів з моменту, коли дитина свідомо змагається захопити в свої руки ті речі, які вона може і хоче дістати, доставляє їй велике задоволення. Умовлюється це задоволення переживанням приємності від дотикального і м'язового почуття. Для вихователя, звичайно мають ціну не безцільні руки, що перетворюють нервову енергію дитини в рефлекторні рухи, а саме ті акти, що скеровані до соціальної цілі, акти які можна виховувати через поширення через увільнення дитини від всього того, що затримує або обмежує свободу її членів.

Так рухлива схильність дітей мусить мати найбільше просторів, шляхом рухів вона розширює свою самодіяльність, збільшує приймання і тим нормальніш розвивається чим різноманітніш відчуття від діяльності. Однак ця психологічна аксіома порушується в наших родинах з найранішого віку дитинства. Наші сповивачі, як кайдани сковують члени дитини в період, коли вона прискорено росте і потребує повної волі руху, період, коли затримка в руках; затримує свідомість і розумовий розвиток її. Дитина зв'язується на світ і замість того, щоб мати волю рухати і розправляти свої члени, як знову їх міцно обхоплюють сповивачем, витягують руки й ноги і не дають їй змінити свого положення, коли того потребуватиме організм, як ніби мають діло не з живим чутним, а мертвим організмом. Дитина робить даремні зусилля, які виснажують її сили і затримують її розвиток. Навпаки, треба спонукати дитину до руху, потрібно скласти сприятливі умови для найбільшого виявлення в цьому житті.

Розвиваються м'язі і робляться вразливішми відчуття. Останні впливають на рухальні центри і допомагають втвору спеціалізованих пристосованій. Немовлятко, яке тільки почало швчати оточуючи біля колески речі і своїми рухами змагається наблизитися до них, пізнає просторів що розділяє його від речей через м'язеве почуття. Справді, щоб схопити вузлик мотузка, що висить над дитиною, вона напружує м'язи спини, виробляє різні мавіпуляції з ногами й руками, піднімає голівку і робить всякі зусилля м'язів аби дістатись того вузлика. І коли замість вузлика рука схопить її ніжку, відчуття задоволення й заспокоєння розливається внутрішнє по ній. Її увага раптом перенесена на річ, яку вона далі досліджує м'язевим почуттям і почуттям дотпбу. Тепер вона все частіш і частіш схоплює свої члени, досліджує їх. Впливають асоціації і уявлення свого тіла, просторівні, форм. Вона починає розуміти свої дії, їй вони подобаються і не спонукує її до нових рухів.

В цій самодіяльності, в цьому саморозвиткові, найменшу участь можуть відігравати дорослі. Наша участь обмежується тільки тим, щоб не заважати не потрібними утасками свободи дитини в цьому напрямкові. І прав Русо, коли

каже „Нерухомість, примушений стан, в якому тримають членн дитини, може тільки заважати кровопливу. Заважати дитині міцніти, рости і калічить склад тіла... Країни, де закутують дітей в пелюшки, кишать горбатими, кривими, кривовогими, рахітисами, людьми покаліченими. Таке жорстоке примушення хіба не виліває на вдачу, як і на темперамент дітей. Перше почуття—почуття болю й мук: всі рухи, в котрих вони відчують потребу, здобують одні тільки перепони; вони нещасніші, ніж злодії в ланцюгах“... Так злодій, пережив волю від нього залежало цій волі покласти кінець. Дитина з тяжкими муками з'явилася на волю і, завдяки нерозумінню і забобонам кривних, попадає ще в гірші умови, ніж в череві матері.

Одне залишають їй—кричати і ссати. Правда ці акти ризивають досить велику м'язеву діяльність, але цього надто мало для нормального розвитку дитини, тим паче, що для м'язевого почуття надто мало праці одних органів при бездіяльності інших. Тільки сполученні в комплекси рухи дають повноту приймачів і міцність вчуття. Тому так потрібно з самого початку життя дитини давати волю її рухам, її діяльності.

В перші періоди віку вона швидко зтомлюється і засипає. Сон і м'язева діяльність сприяють росту і розвитку її. Потім, коли дитина почне сидіти, робити змагання стояти і ходити, зусилля тієї й відчуття виконаних рухів підвищує її життєрадісний настрій, надає упевненість в руках в своєму удосконаленні. М'язева почуття обертається в чинник радості й задоволення. Батьки, що затурбовані своїми особистими справами, мало звертають уваги на те, щоб дати дитині більше можливостей відчутти це почуття. Роздратовані, нервові, часами злі від різних причин (тяжка праця, неприємності по службі, втома взагалі і т. ін.), можуть лише оправдувати їх настрої, але неоправдувати їх відношення до дитини. Маненька, рухальна, жвава, втілива, повна радісних настроїв маненька людина і похмура, сувора, мовчазна з важкими повільними кровами, грубим різким голосом доросла. Як рідко ці дві постаті знаходять спільну мову, однакові бажання. В той час як перша своєю діяльністю наповнює хату шумом, галасом, біганиною, бризкає світлою радістю, другий кладе на все в ній печатку тиші, пригніченности, нерухомости. Два протилежні світогляди рідко мирно уживаються. В ліпшому випадкові гримання другого припинює виявлення першого, а то частіш сутичка цих двох характерів кінчається карою для першого. Безглуздою, незрозумілою для дитини карою на тіло, яка раптом припинює вибух діяльності.

Немовлятком вона всім тілом своїм відчуває ласкаве або грубе поводження, взнає осіб, що оточують її по тому, як вони доторкаються до неї. М'язева почуття відіграє значну роль в розпізнаванні людей, що мають те або інше відношення до неї і по їх впливах на її тіло. Вони складають певні образи про цих осіб. Невикресленими залишаються в нашій пам'яті відношення батьків в дитинстві. При чім ласки, приємні відчуття не залишають остільки міцних і впливових образів, як кара, негативні санкції. Я без тремтіння душі не можу пригадувати моментів, коли моє тіло з свистом обпалювали удари лінійки роздратованого моїм поведженням батька. Навіть наші пізніші більші

менш лагідні взаємовідносини з ним не зглажували тих тяжких переживань, асоційованих з образом його татуся. Вони ніколи не були щирі й одверті. Дотикально-м'язеві вчуття родять уявлення, які заважають дитині бути простою, одвертою, щирою, любовною до тих, які в своєму поведженні з ними порушують гармонію її істоти.

Рух і діяльність в дитинстві є тою стихією, яку вона мусить пережити. Коли дитина не грається, не бігає, не галасує, значить щось порушено в її організмі, єсть якась ненормальність в її рості. Батькам і вихователям потрібно особливо чуйно відноситись до таких з'явлень, щоб в свій час з'явитися з своєю допомогою, чи буде це чисто педагогічна, коли вихователь змагається викликати інтерес, цікавість до рухів і взагалі діяльність, чи лікарська, коли звернеться до лікаря за допомогою. Так або інакше сприяти розвитку в дітях нерухомості, значить затримувати її розвиток і ріст. Американські школярі надто рухливі і шумливі в часи перерв, але під час занять виявляють масу працьовитості, велику силу енергії. Свобода в дитинстві найкращий вихователь здорового нормального члена суспільства. Вільно стикуючись з світом речей, відчуваючи всім тілом їх вплив, діти цими переживаннями набувають знання й відомості про них. В родинях, де панують домостроевські принципи виховання, діти пригнічені фізично й морально, характер їх непевні, хисткі. Тяжкий чобіт батьківського права придушив в них людське, високе й розвинув низьке, звіряче, інстинктивне. І навпаки в родинях, де панує глибоке розуміння прав дитини на вільний розвиток, виривають міцні, сталі, певні характер з ясними, радісним свідомим розумінням себе і своїх відносин до оточення.